

Է Մ Ի Լ

Sanabilibus aegrotamus malis; ipsaque
nos in rectum genitos natura, si emen-
dari velimus, juvat.

SENECA, de ira 2, 13.

Այն ցաւերը, որով մենք հիւանդ ենք,
բժշկելի են. նոյն իսկ բնութիւնը, որ
ստեղծել է մեզ անստգտանելի գոյու-
թեան համար, օգնում է մեզ՝ երբ կա-
մենում ենք լաւանալ:

ՀԵՂԻՆԱԿԻ ՅԱՌԱՋԱՐԱՆԸ

1. Նկատողութիւնների և դիտողութիւնների այս ժողովա-
ծուն, առանց դասաւորութեան և նոյն իսկ համարեւ առանց
կապակցութեան, սկսել եմ մի բարի և մտածող մօր ¹⁾ խնդիրը
յարգելով Սկզբում իմ մտադրութիւնն էր գրել միայն մի քա-
նի էջից բաղկացած շարադրութիւն. բայց նիւթն առանց իմ
գիտութեան և կամքի պնդէս գրաւեց ինձ, որ շարադրու-
թիւնս աննկատելի կերպով կարգին գիրք դարձաւ. անկասկած
գիրքս շատ աւելի մեծածաւալ է քան իւր բովանդակութիւնը,
բայց շատ փոքր այն խնդրի համար, որով զբաղւում էի. ես եր-
կար ժամանակ տառանաւում էի՝ թէ արդեօք հրատարակե՞մ այս
աշխատութիւնը և աշխատելու միջոցին յաճախ մտածել եմ,
որ մի քանի բրօշէրների շարադրելը բաւական չէ՝ մի իսկա-
կան գիրք գրելու համար. Ուղղելու զուր փորձերից յետոյ,

¹⁾ Claude Dupin-ի ամուսին տիկին Chenonceaux. Ռուս-
սօն տիկնոջ քարտուղարն էր և հսկում էր նոյնպէս նրա զա-
ւակների կրթութեանը:

կարծում եմ, որ այժմ պէտք է տամ այնպէս, ինչպէս որ կայ, որովհետեւ կարեւոր եմ համարում հասարակութեան ուշադրութիւնն այս խնդրի վրայ դարձնել. եթէ նոյն իսկ իմ հայեացքները ճիշտ չլինեն, ժամանակս դարձեալ բոլորովին կորցրած չեմ համարի՝ եթէ այս երկով կարողացայ ուրիշների մէջ ճիշտ հայեացքներ արթնացնել. Մի մարդ, որ իւր մենաւարութիւնից հեղինակութիւններ է հրապարակ հանում, առանց գովասանական ճառախօսների, առանց մի կուսակցութեան, որ պատրաստ լինէր պաշտպանելու դրանց, այո՛, նոյն իսկ առանց դիտենալու, [թէ արդեօք այդ մասին ուրիշներն ի՞նչ են մտածում կամ խօսում—կարիք չունի վախենալու, որ եթէ սխալուի էլ, սխալներն առանց քննադատութեան կընդունուին:

2. Լաւ դաստիարակութեան կարեւորութեան մասին շատ բան չեմ ասի. նոյնպէս երկար չեմ ապացուցանի, որ մեր սովորական դաստիարակութեան եղանակը վատ է. ինձնից առաջ ուրիշ հազարաւոր մարդիկ արել են այդ և ես չեմ կարող դիրքս այնպիսի բաներով լցնել, որ յայտնի են ամեն մարդու ևս նկատում եմ միայն, որ անյիշելի ժամանակներից միմիայն ձայն կայ տիրող փորձականի դէմ, բայց ոչ որ չէ մտածում աւելի լաւն առաջարկելու. Մեր դարում գրականութիւնն ու դիտնականութիւնը ձգտում են աւելի տապալելու, բան չինելու. Ամեն բան բարձրից են քննադատում. առաջարկութիւններ անելու համար ուրիշ եղանակ է պէտք, բայց, դրանով մեր փիլիսոփայութեան վեհութիւնը նսեմանում է. Չնայելով այն բաղմամբիւ գրքերին, որոնք, ինչպէս պնդում են հեղինակները, միմիայն հասարակաց օգուտն ի նկատի ունին, ամենաօգտակարը, այն է մարդ կրթելու արուեստը դեռ ևս շարունակ մոռացութեան է տրուել. Իմ շօշափած խնդիրը նոյն իսկ Լօքէի գրքից յետոյ, դեռ ևս բոլորովին անձեռնմխելի էր մնացել և ես մեծ երկիւղ եմ կրում, որ նոյնը կլինի և իմ գրքից յետոյ:

3. Մանկութիւնը բոլորովին անծանօթ բան է մեզ համար. այն մօլար հայեացքներով, որ ունինք մանկութեան մասին, պէտք է հետզհետէ աւելի մոլորուինք. Ամենաիմաստուններն ի նկատի ունին որոշ չափով տեղեկութիւնների կարեւորութիւնը, առանց կշռադատելու, [թէ ի՞նչ կարող են սովորել մանուկները: Նրանք մանկան մէջ միշտ որոնում են մարդուն, առանց մտածելու՝ [թէ առաջ ինչ է լինում. Այս վերջինն է եղել իմ հետադուտութիւնների առանձին նպատակը, որպէս զի, եթէ

մեթօղս նոյն իսկ երեակայական և թիւր լինի, այնուամենայն-
 նիւ իմ դիտողութիւններից ուրիշները կարողանան օգտուել:
 Պարող է պատահել, որ իմ վերցրած չափերը ճիշտ չլինեն,
 բայց այն նպատակը, դէպի որը պէտք է ձգտենք, կարծեմ որ
 ճիշտ եմ ըմբռնել: Սկսիր ուրեմն աւելի լաւ քննել սանիդ, ու-
 ղովհետեւ հաւաստի կերպով չես ծանաչում նրան և երբ յետոյ
 այդ նկատուով իմ դիրքը կարդաս, կարող է քեզ օրուտ
 քերել:

4. Իմ բաժանումը, որ ուրիշները սխտեմատիկական կա-
 նուանեն, բայց ինձ մօտ բնութեան ընթացքին է համապատաս-
 խանում, ընթերցողին ամենից շատ օտարոտի կ'ընկայ. այս կե-
 տում ևս անկասկած կհակառակեն ինձ և զուցէ ոչ անիրաւա-
 ցի կերպով: Իմ գրքի ընթերցողները չեն կարծի, թէ դաստիա-
 րակութեան մասին են կարդում, այլ մի երեակայողի ցնորք-
 ները՝ դաստիարակութեան գործի վերաբերմամբ: Ինչ անեմ:
 Ես չեմ գրում ուրիշների մտքերի համեմատ, այլ իմ սեպհական
 մտքերով: Ես իրերն այնպէս չեմ տեսնում, ինչպէս ուրիշները.
 այս յանդիմանութիւնը վաղուց են արել ինձ: Բայց մի՞թէ ես
 կարող եմ ուրիշ աչքեր ունենալ, կարո՞ղ եմ օտար մտքեր ա-
 ռաջացնել իմ մէջ:—Ո՛չ. միայն այնչափ կարող եմ անել, որ
 ինձ ամբողջ աշխարհից աւելի իմաստուն չեմ կարծի. ես թէև
 առանց այլևայլութեան իմ կարծիքը չեմ փոխի, բայց իմ տա-
 րակուսանքները կ'այտնեմ. այս է այն ամենը, ինչ որ կարող
 եմ անել և այդ էլ անում եմ: Եթէ երբեմն վճռական եղա-
 նակով եմ խօսում, դրանով չեմ ուզում ընթերցողին ուժով
 համոզել, այլ ուզում եմ ասել նրան այն, ինչ որ մտածում
 եմ: Ինչո՞ւ պէտք է կասկածելի կերպով առաջ բերեմ այն, ին-
 չի մասին որ ինքս կասկած չունիմ: Ես ուզում եմ ճշտութեամբ
 տալ այն, ինչ որ տեղի է ունենում իմ հոգու մէջ:

5. Մինչ այժմ ամենայն պատուութեամբ իմ հայեացքն եմ
 բացատրում, չեմ ուզում անհերքելի համարել այն, այլ նոյն
 ալ առաջ եմ բերում և իմ հիմունքները, որպէս զի դրանցով
 կշռեն և քննադատեն ինձ. բայց եթէ չեմ ուզում դրանց վրայ
 յենուելով՝ իմ մտքերի դէմ վիճել, սակայն և այնպէս պարտքս
 եմ համարում առաջ բերել, որովհետեւ այն մտքերը, որոնց մա-
 ռին ուրիշների կարծիքի հակառակ հայեացք ունիմ, բոլորովին
 անկարեւոր չեն: Նրանք պատկանում են այն մտքերի շարքին,
 որոնց ճշտութիւնը կամ սխալ լինելն ծանաչելը մեծ նշանակու-

Թիւն ունի և որոնք մարդկային ցեղի երջանկութիւնն ու զըժ-
րադրութիւնն են կազմում:

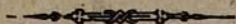
6. Ինձ պէտք է կրկին և կրկին անգամ առարկեն. առա-
ջարկութիւններ անելիս՝ բաւականացիր միայն նրանով, ինչ որ
կարելի է: Կարող էին ասել նոյնպէս. բաւականացիր նրանով,
ինչ որ մարդիկ սովոր են անելու կամ թէ այնպիսի առաջար-
կութիւններ արած, որոնց կարելի լինի եղած անպատեհութիւն-
ների հետ համաձայնեցնել: Մի այդպիսի դիտաւորութիւն որոշ
շրջաններում աւելի երեւակայական կլինի, քան թէ իմը. որովհե-
տեւ երբ իրերն այդպէս ենք կապակցում միմեանց հետ, լա-
ւ լի փչանում և վատը չէ լաւանում: Իսկապէս լաւին կիսով չափ
հետեւելուց ես կգերադասեի սովորական եղանակին հետեւելը-
այդպիսով աւելի քիչ հակասութիւն կստեղծուի մարդու մէջ:
Մարդս միաժամանակ չի կարող երկու իրար հակառակ նպա-
տակների ձգտել: Կարելին, հայրե՛ր և մայրե՛ր, հենց այն է,
ինչ որ դուք կարող էք անել. արդեօք ես պէտք է ձեր բարի
կամքի տե՛ղը բռնեմ:

7. Ամեն տեսակ նախագիծ ունենալիս՝ երկու բան պէտք
է կշռադատել. առաջին՝ ծրագրի գերազանցութիւնն ինքն ըստ
ինքեան և երկրորդ՝ իրագործման դիւրութիւնը:

8. Առաջին նկատմամբ ծրագրի ընդունելութեան և իրա-
գործման համար բաւական է, որ նրա բարին մատակարարած,
նոյն իսկ իրի բնական յատկութիւնը լինի, որ առաջարկուած
դաստիարակութեան եղանակը մարդուն յարմար և մարդկային
սրտին պատշաճ լինի:

9. Երկրորդ կշռադատութիւնը կախումն ունի այն հան-
գամանքներից, որ առաջանում են որոշ դրութիւնների մէջ: Այս
հանգամանքները գործի համար էական նշանակութիւն չունին
և այդ պատճառով էլ կարեւոր չեն և անվերջ փոփոխական են:
Այսպէս օրինակ՝ դաստիարակութեան մի տեսակը կարող է ի-
րագործելի լինել Ձուիցերիայում, բայց ո՛չ Ֆրանսիայում. մի-
ուրիշը հասարակ մարդու, երրորդը մեծամեծների համար: Ի-
րագործման մեծ կամ փոքր դիւրութիւնը կախումն ունի հա-
կարաւոր հանգամանքներից, որոնց անկարելի է ուրիշ կերպ
որոշել բացի մեթոդի այս կամ այն երկրին յարմարեցրած մաս-
նաւոր գործադրութիւնից, այս կամ այն պայմանով: Բայց ո-
րովհետեւ մասնաւոր գործադրութիւններն իմ նպատակի համար
էական չեն, այդ դատաւարով էլ ոչինչ դեր չեն կատարում ծը-

ժադրիս մէջ՝ Ուրիշները կարող են, եթէ կամենան, դրանով
 զբաղուել՝ ամեն մէկն այն երկրի կամ պետութեան համար,
 որն ի նկատի ունի։ Ես գոհ կլինեմ, եթէ ամեն տեղ ծնուած
 մարդկանցից կարելի լինի դարձնել այն, ինչ որ իմ ծրագիրն
 է խոստանում և պղպիսով թէ նրանց և թէ ուրիշների համար
 արուած կլինի ամենալաւը։ Եթէ ես այս պարտաւորութիւնը
 չկատարեմ, ակներև կերպով անարդար կլինեմ։ Իսկ եթէ կա-
 տարեմ, ինձնից աւելին պահանջողներն անարգար կլինեն, ու-
 ղովհետև ես դրանից աւելի չեմ խոստանում։



ԳԻՐԳ ԱՌԱՋԻՆ ¹⁾

1. Ամեն բան լաւ է, ինչպէս որ ստեղծուած է Արարչի ձեռքով. ամեն բան այլասերուում է մարդու ձեռքին: Մարդու ստիպմամբ երկիրն ուրիշ երկրի արգասիքն է սնուցանում, ծառն ուրիշ ծառի պտուղն է տալիս: Մարդը խառնում ու շփոթում է կլիմաները, տարբերը, եղանակները, խեղում է իր ձին, իր շունը, իր սարուկը. ամեն բան տակն ու վրայ է անում, ամեն բան այլափոխում է: Նա սիրում է տձեն ու անձողնին, ոչինչ չէ ուզում ունենալ այնպէս, ինչպէս որ ստեղծել է բնութիւնը, մինչև անգամ մարդուն ուզում է իր ձիու պէս պատրաստել և իր այգու ծառի նման որոշ ուղղութեամբ մեծացնել՝ ըստ վերջին նորաձեւութեան:

2. Բայց առանց այդ բանի ամեն ինչ աւելի ևս վատ կլինէր. մեր ցեղը չի ուզում միայն կիսով չափ ուղղուել. Իրերի վիճակին նայելով՝ այսուհետև եթէ մի մարդու իր ծննդեան օրից սկսած անխնամ և անուշադիր թողնենք մարդկային հասարակութեան մէջ, ամենից այլասերուածը կլինի. նախապաշարմունքը, ազդեցութիւնը, ստիպումները, օրինակը և մեզ հետ ղեղող բոլոր ընկերական կարգաւորութիւնները կխեղդեն նրա մէջ բնութիւնը և նրա տեղը ոչինչ չեն թողնի. նրա վիճակը կ'մանուկի դիպուածով խճուղու վրայ բուսած այն փոքրիկ ծառին, որին անցորդներն աջ ու ձախ կողմից շարունակ դիպչելով և ամեն կողմը ծռելով շուտով փչացնում են:

3. Այդ պատճառով ահա բեզ եմ դիմում բնքոյշ և նախահոգ մայր ²⁾, որիդ յաջողուել է ընդարձակ խճուղուց հեռու մնալ և աճող փոքրիկ ծառը մարդկային կարծիքների փոթորկից:

¹⁾ Առաջին գրքի բովանդակութիւնն է. բնութիւնը, ընկերութիւնը, աշխարհը և դրանց յարաբերութիւնը դաստիարակութեան հետ. կեանքի առաջին տարին. Էփլ անունը յիշուում է 75-րդ §-:

²⁾ Ամենից մեծ նշանակութիւն ունի սկզբնական դաստիար-

պաշտպանել: Խնամիր, ջրի՛ր մատաղ բոյսը՝ ծիւրելուց առաջ-
նրա պտուղը ժամանակով ցնծութիւն կ'պատճառէ քեզ: Օր ա-
ռաջ պատուար քաշիր երեխայիդ հոգու շուրջը: մի ուրիշը կա-

րակութիւնը. իսկ այդ սկզբնաւորութիւնն անվիճելի կերպով
կանանց է պատկանում: Եթէ Արարիչն այդ կամենար տղա-
մարդկանց տալ, այն ժամանակ նրանց կ'ախարհէր երեխա-
ներին կերակրելու: Այդ պատճառով դաստիարակութեան վե-
րաբերեալ գործերի մէջ ամենից առաւել պէտք է կանանց մա-
սին խօսել, որովհետեւ ըացի նրանից, որ նրանք միջոց ունին
աւելի ճշտութեամբ հսկելու և միշտ աւելի մեծ ազդեցութիւն
ունենալու դաստիարակութեան վրայ քան տղամարդիկ, նրանք
աւելի շահակից են յաջող ելլին, որովհետեւ այրի կանանց մեծ
մասը համարեա թէ իրենց զաւակների ողորմութեամբն են
ապրում: այս դէպքում ահա՛ նրանք իրենց տուած դաստիարա-
կութեան լաւ կամ վատ ազդեցութեան պտուղը վայելում են:
Օրէնքները, որ միշտ աւելի շատ զբաղւում են ստացուածքով
քան անհատներով—որովհետեւ նրանց նպատակն է խղաղու-
թիւնը և ոչ առաքինութիւնը—, բաւականաչափ ազդեցութեան
իրաւունք չեն տալիս մայրերին: Բայց այնուամենայնիւ մայ-
րերի դրութիւնը շատ աւելի որոշ է, քան թէ հայրերինը:
առաջինների պարտականութիւններն աւելի դժուար են և նը-
րանց հոգացողութիւնն աւելի է օժանդակում ընտանեկան լաւ
կարգապահութեանը: Ընդհանրապէս նրանք աւելի միտումն ու-
նին դէպի երեխաները: Պան դէպքեր, ուր մի կերպ կարելի է
ներել որդուն, երբ նա պատշաճ յարգանքը չէ ցոյց տալիս
հօրը, բայց եթէ մի ո՛րեւէ դէպքում երեխան այնքան պլաստի-
քուն է, որ յարգանքով չէ վերաբերւում մօրը, որ իր արգան-
դումն է կրել նրան, իր ստիներով կերակրել, երկար տարիներ
շարունակ իրեն մոռնալով՝ նրան է նուիրուել—պէտք է այդ
թշուառ արարածին քստ կարելոյն շուտ ոչնչացնել ինչպէս մի
հրէշի, որ արժանի չէ արեւի երեսը տեսնելու: Ասում են՝ թէ
մայրերն երես են տալիս երեխաներին, այդտեղ հարկաւ նրանք
արդար չեն, բայց գուցէ աւելի պակաս չափով, քան նրանց
ստորագնդները: Մայրը կամենում է, որ որդին երջանիկ լինի
և իսկոյն. այդտեղ նա իրաւունք ունի և եթէ միջոցներ գործ
դնելիս սխալւում է, պէտք է բացատրել ու հասկացնել նրան:
Հայրերի փառասիրութիւնը, ժլատութիւնը, ճնշումը, սխալ
հասկացուած նախազդուութիւնը, նրանց անփութութիւնը, կոշտ
անգգայութիւնը՝ հարիւր անգամ աւելի ճակատագրական են,
քան թէ մայրերի կոյր ու գորովալի բնքութիւնը: Ես յետոյ
դարձեալ կ'արկւեմ միտքս՝ թէ ինչ եմ հասկանում մայր ա-
նուան ներքոյ:

րող է դրսից այդ սահմանափակել սակայն միմիայն դժ պէտք է չափը որոշեն ¹⁾։

4. Բոյսին մի որոշ ձև են տալիս մշակման եղանակով, իսկ մարդուն՝ դաստիարակութեամբ, եթէ մարդս աշխարհ դար մեծ և ուժեղ, նրա մեծութիւնն ու յոյժն անօգուտ կլինէին նրա համար մինչև այն վայրկեանը, մինչև որ կսովորէր դրանց իրեն ծառայեցնելու կերպը. այդ յոյժն ու մեծութիւնը մինչև անգամ վտանգաւոր կլինէին նրա համար, որովհետև ուրիշներին կարգելէին՝ նրանցն օգնութեան հասնելու ²⁾։ Իսկ եթէ երեխային մենակ թողնէինք, նա իր կարիքները ճանաչելուց առաջ՝ թշուառութեան մէջ կկորէր։ Մանկութեան վիճակն ողորալի է թուում, բայց չենք ուզում մոռնել, որ մարդկային ցեղը վաղուց արդէն ոչնչացած կլինէր, եթէ մարդս իր գոյութիւնն իրրև մանուկ չսկսէր։

5. Աշխարհ ենք գալիս թոյլ՝ և յոյժի կարիք ունինք, ամեն բանից մերկացած՝ և օգնութեան պէտք ունինք, հոգուով տկար՝ և դաստիարակութեան կարիք ունինք։ Այն բոլորը, ինչ որ ծնունելու միջոցին չունինք և ինչ որ պէտք է մեզ չափահաս ժամանակ՝ դաստիարակութեան միջնորդութեամբ պէտք է ձեռք բերենք։

6. Դաստիարակութեան աղբիւրներն են կամ բնութիւնը, կամ մարդիկ կամ թէ իրերը։ Մեր ընդունակութիւնների և գործարանների ներքին կազմակերպութիւնը բնութեան դաստիարակութիւնն է. այս կազմակերպութեան կիրառութեան ուսուցումը մարդկանց դաստիարակութիւնն է. անձնական փորձառութիւն ձեռք բերելն այն առարկաների նկատմամբ, որ աղբեցութիւն են ունենում մեզ վրայ, իրերի դաստիարակութիւնն է։

7. Դաստիարակութեան միջոցին ուրեմն միշտ միասին են

¹⁾ Այսինքն. գուցէ մայրը չգիտէ թէ մինչև որ սահմանը պէտք է հասցնէ երեխային իր դաստիարակութեամբ, բայց բնագդմամբ նա իր երեխային կպաշտպանէ ապօրինի աղղեցութիւնից։

²⁾ Արտաբնով ուրիշներէն նմանուելով, բայց առանց խօսքերի և մտքերի չկարողանալով արտայայտել իր ներքին աշխարհը, նա չէր կարող նաև ուրիշներին հասկացնել, որ ինքը կարօտ է նրանց օգնութեանը և այդպիսով այդ կարիքը չէր կարող երևան գար։

գործում երեք տեսակ ուսուցիչներ, Այն աշակերտը, որի մէջ այդ տարբեր ուսմունքներն իրար հետ կռիւ են մղում, վատ դաստիարակուած կլինի և երբէք չի կարող ինքն իրեն հետ համաձայն գտնուել. իսկ այն աշակերտը, որի մէջ այդ ամենն էլ նոյն կէտումն են հանդիպում և նոյն նպատակներին ձգտում, հասնում է իր նպատակին և ապրում է՝ ինչպէս որ պէտք է. նա է միայն լաւ դաստիարակուածը:

8. Այս երեք տարբեր տեսակ դաստիարակութիւններից՝ բնութեան դաստիարակութիւնը մեզնից կախումն չունի, իրերի դաստիարակութիւնը միայն որոշ նկատմամբ. միայն մարդկանց դաստիարակութիւնն է իսկապէս մեր ձեռքին, բայց այդ էլ միայն որոշ ենթադրութեամբ, որովհետեւ ո՛վ կարող է յուսալ՝ զեկավարելու մանկանը շրջապատող բոլոր մարդկանց խօսածներն ու գործածները:

9. Եթէ դաստիարակութիւնը արուեստ է, այն ժամանակ համարեա՞ թէ անկարելի է յաջող կերպով դաստիարակել, որովհետեւ այդ յաջողութեան համար անհրաժեշտ գործակցութիւնը մարդուս ուժերից վեր է. Ամեն տեսակ հնարաւոր հոգացողութեամբ՝ կարելի է նպատակին քիչ կամ շատ մօտենալ, իսկ հասնելու համար պէտք է առանձին բաղդ ունենալ:

10. Բայց ո՞րն է դաստիարակութեան նպատակը. այդ կարող է լինել միմիայն բնութեան նպատակը, ինչպէս որ վերլուծող տուինք: Եւ որովհետեւ բոլոր երեք տեսակ դաստիարակութիւնների գործակցութիւնն անհրաժեշտ է նրա ամբողջացման համար, մենք պէտք է միւս երկուսն էլ ուղղենք դէպի բնութիւնը, որի վրայ իշխանութիւն կամ ազդեցութիւն չունենք: Բայց գուցէ բնութեան գաղափարն անորոշ է, աշխատենք ուրեմն որոշել:

11. Ասում են, թէ բնութիւնն ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ սովորութիւն: Ի՞նչ է նշանակում այդ. Մի՞թէ չկան այնպիսի սովորութիւններ, որ մարդ ստիպուած է լինում ընդունել և թրոնք երբէք չեն ծնշում բնութիւնը. օրինակի համար բոյսերի այն սովորութիւնը, որ ուղղահայեաց են աճում և մարդիկ արգելք են լինում: Եթէ արգելքը վերցնենք, բոյսը դարձեալ կպահպանի ստիպմամբ ընդունած հակումը, բայց այնուամենայնիւ նրա նիւթն իր սկզբնական ուղղութիւնը չէ կորցնում և երբ բոյսը շարունակում է աճել, նրա ըստ երկարութեան ար-

ձակած ծիւղերը՝ դարձեալ դէպի վեր են ուղղուում: Այսպէս են նաեւ մարդկանց հակումները: Որքան ժամանակ մարդ նոյն դրութեան մէջ մնայ, կարող է այն հակումները պահպանել, որ սովորութիւնից են առաջանում՝ եթէ նոյն իսկ այդ սովորութիւնները շատ քիչ բնական լինին. բայց հենց որ դրութիւնը փոփոխի, սովորութիւնն էլ կորցնում է յոժը և նորից առաջ է գալիս բնական հակումը: Հարկաւ դաստիարակութիւնը սովորութիւն է միայն: Բայց միթէ չկան այնպիսի մարդիկ, որ մոռանում են իրենց դաստիարակութիւնը և նաեւ այնպիսիները, որ պահպանում են: Ինչից է առաջանում այս տարբերութիւնը: Եթէ բնութիւն խօսքը պէտք է սահմանափակուի բնութեան հանգոյն սովորութիւններով, այն ժամանակ աւելորդ է այդ անմիտ զրաբանութիւնը:

12. Մենք զգայութիւններով ենք աշխարհ գալիս և ծնունդու օրից սկսած՝ մեզ շրջապատող առարկաները տարբեր կերպով են աղդում մեզ վրայ: Հենց որ մեր զգայութիւնները, այսպէս ասած, գիտակցութեան են գալիս, սկզբում հակումն ենք զգում այդ զգայութիւններն առաջացնող առարկաները ձեռք բերելու կամ դրանցից խոյս տալու՝ նայելով թէ հաճելի են մեզ թէ անհաճոյ. բայց յետոյ այդ տեսակէտից դեր են խաղում նաեւ պատշաճութիւնը կամ անպատշաճութիւնը ինչպէս և այն դատողութիւնը, որ մենք տալիս ենք՝ երջանկութեան և կատարելութեան մասին՝ մեր խոհականութեամբ կազմած գաղափարով: Որչափ մեր զգայունութիւնն ու զարգացումն աճում է, այնքան ևս ընդարձակում ու հաստատում է այդ հակումը: Բայց որովհետեւ հակումը միշտ մեր սովորութիւնների ճնշման ներքոյ է, մեծ կամ փոքր փոփոխութիւնների է ենթարկում մեր կարծիքների հիման վրայ: Սրանցից առաջ եղածն է, որ ես անուանում եմ մեր մէջն եղած բնութիւն:

13. Ամեն բան պէտք էր այս սկզբնական հակումների վրայ հիմնել և այդ շատ հեշտ կլինէր, եթէ մեր դաստիարակութեան երեք ճանապարհները միմիայն տարրեր լինէին միմեանցից, բայց ինչ պէտք է անենք, երբ դրանք միմեանց հառկալ ուղղութեամբ են գնում, երբ մենք մարդուն փոփանակ իրեն համար դաստիարակելու՝ ուրիշների համար ենք ուղղում՝ դաստիարակելու: Այդ դէպքում ամեն միութիւն անկարելի է: Մենք պէտք է անհրաժեշտ կերպով կամ բնութեան դէմ կռիւ մղենք, կամ թէ ընկերական կազմակերպութեան. պէտք է վրձ-

ռենք՝ թէ արդեօք մարդ ենք ուզում կրթել թէ քաղաքացի, որովհետեւ երկուսը միասին միաժամանակ չի կարելի:

14. Իւրաքանչիւր առանձնացած ընկերութիւն, եթէ շատ մեծ չէ և լաւ միացած, օտարանում է ընդհանուր ընկերութիւնից: Ամեն հայրենասէր խիստ հակառակ է օտար երկրացիներին, նրանք միայն մարդիկ են, նրա աչքում նրանք հաշուի չեն առնւում ¹⁾։ Սա մի անձողոպելի անպատեհութիւն է: Բայց աննշան, Էականը դէպի այն մարդիկն ունեցած քաջութիւնն է, որոնց հետ ապրում ենք: Սպարտացին դուրսը փառասէր, ազաճ և անարդար էր, իսկ իր պարիսպների շրջափակում տիրում էր անձնուրացութիւն, արդարութիւն, միաբանութիւն: Լսել անգամ չեմ ուզում այն աշխարհքաղաքացիներին մասին, որոնք լրենց գրքերից այնպիսի պարտականութիւններ են հետախուզում, որոնց չեն ուզում ենթարկուել իրենց շրջակայքում: Փիլիսոփաներից ոմանք սիրում են թաթարներին, որպէս զի ազատ լինեն իրենց դրացիներին սիրելու պարտականութիւնից:

15. Բնական մարդն ինքն իրեն համար ամեն բան է. նա մի անքակտելի միութիւն է, մի բացարձակ ամբողջութիւն, որ յարաբերութիւն ունի միայն իր և իր նմանների հետ: Քաղաքացի մարդը մի միաւոր է կոտորակի մէջ, որ կախումն ունի յայտարարից և որի արժէքը որոշում է նրա ունեցած յարաբերութիւնն ամբողջի, այսինքն ընկերական ամբողջութեան հետ: Լաւ ընկերական կազմակերպութիւնները նրանք են, որ մարդուն ամենից լաւ են օտարացնում ընութիւնից, որ նրան իր ինքնուրոյն գոյութեան փոխարէն պայմանական գոյութիւն են տալիս և նրա եսն ընդհանուր ամբողջութեան մէջ ձուլում, այնպէս որ իւրաքանչիւր անհատ այլ ևս իրեն իբրեւ միութիւն չէ զգում, այլ իրրեւ ամբողջի մասը և ամբողջի հետ միատեղ է միայն զգում: Հոռովմի քաղաքացին ոչ Նայոս էր և ոչ Լուցիոս, նա միայն հռովմայեցի էր և նոյն իսկ իր հայրենասիրութեան մէջ՝ անխնայ իր անձի դէմ: Ռէզուլտան ուզում էր կարթագինացի լինել, որովհետեւ իր տէրերի սեպհականութիւնն էր, Իբրեւ օտարական՝ նա մերժեց սենատում իր տեղը բռնել. մի կարթա-

¹⁾ Ազատ պետութիւնների պատերազմներն աւելի սարսափելի են, քան թէ միապետութիւններինը: Բայց եթէ թագաւորների պատերազմները չափաւոր են, ընդհակառակը նրանց խաղաղութիւնը սոսկալի է:

գինացի պէտք է հրամայէր նրան այդ անելու Երբ ուզում էին նրա կեանքը փրկել՝ դժկամակութեամբ մերժեց, նա յաղթեց և ցնծութեամբ վերադարձաւ՝ դժնդակ մահով մեռնելու Վարժեմ մեր ճանաչած մարդիկն այսպէս չեն:

16. Լակեդեմոնացի Պէդարէտոսը խնդրում է, որ ընդունուի երեք հարիւրի խորհրդի մէջ: Նրան մերժում են, իսկ նա տուն վերադառնալով ուրախանում է, որ Սպարտայում իրենից աւելի արժանաւոր երեք հարիւր մարդիկ կան: Ես ընդունում եմ, որ նա լրջօրէն էր իր ուրախութիւնն արտայայտում և հաւատալու էլ հիմք կայ:—Այդպէս է իսկական բաղաբացին:

17. Մի սպարտացի կնոջ հինգ որդիքը պատերազմումն էին և նա տեղեկութիւնների էր սպասում կռուի մասին. պատերազմից վերադարձող հելոտին դողալով հարցնում է կռուի մասին.—բո հինգ որդիքն էլ սպանուեցան:—Ցած ստրուկի ա՛յդ հարցրի բեւոյ— Յաղթութիւնը մե՛նք տարանք:—Մայրը շտապով դնում է տաճար և աստուածներին շնորհակալութիւն յայտնում:—Ահա ձշմարիտ բաղաբացի կինը:

18. Ով բաղաբացիական կալմակերպութեան մէջ բնական զգացմանց սկզբնականութիւնն է ուղում պահպանել, նա չգիտէ թէ ի՞նչ է կամենում: Նա շարունակ ինքն իրեն չակասելով, շարունակ այս ու այն կողմը տատանուելով իր հակումների և պարտականութիւնների մէջ, ելքէք ոչ մարդ կլինի և ոչ բաղաբացի. նա ո՛չ իր և ոչ էլ ուրիշների վերաբերմամբ արդար կըլինի: Նա մի մարդ կլինի, ինչպէս որ կան այժմ մարդիկ իբրև մի ֆրանսիացի, անգղիացի, մի բաղաբացի, մի ոչնչութիւն:

19. Մի բան լինելու, սեպհական առանձին գոյութիւնն ունենալու համար՝ պէտք է գործել, ինչպէս ասում են, պէտք է միշտ վճռած ունենալ թէ ի՞նչ ճանապարհով պէտք է գնալ և բացարձակ ու անսասան հետևել դրան. Ես կուշեմայի այդ զարմանալի մարդուն տեսնել գիտնալու համար՝ թէ արդեօք նա մա՛րդ է, թէ բաղաբացի կամ թէ ի՛նչպէս կվարուի, որ երկուսը միասին լինի:

20. Այս անպայման հակադրութեան մէջ գտնուող նպատակներից բխում են երկու տեսակ հակասական հրահանգներ. մէկը հասարակական և միաբանական, միւսն առանձնական և ընտանեկան:

21. Հասարակական դաստիարակութեան մասին գաղափար ստանալու համար կարգաւ Պդատոնի հասարակապետութիւնը. բա-

դաքական գրուածք չէ այդ, ինչպէս կարծում են նրանք, որոնք գրքերի մասին դատողութիւն են տալիս՝ միայն վերնագրին նայելով. այդ գիրքն ընդհակառակը դաստիարակութեան մասին երբ և իցէ գրուած աշխատութիւններից ամենասիրունն է:

22. Երբ ուզում ենք ցնորքների մասին խօսել, յիշում ենք Պղատօնի կազմակերպութիւնները. եթէ Լիկուրգոսն էլ իր կազմակերպութիւնները միմիայն գրաւոր աւանդած լինէր, ես դրանց աւելի ցնորական կանուանէի. Պղատօնը միայն մարդու սիրտն աշնուացրեց, Լիկուրգոսը ընութիւնից օտարացրեց նրան:

23. Չկայ այլ ևս հասարակական դաստիարակութիւն, և չի էլ կարող լինել որովհետեւ՝ որտեղ այլևս հայրենիք չկայ, քաղաքացիներ էլ չեն կարող լինել. «հայրենիք» և «քաղաքացի» խօսքերը պէտք է քննուին նոր լեզուների միջից: Ես լաւ գիտեմ՝ թէ ինչու, բայց չեմ կարող ասել. նպատակիս համար էլ կարևոր չէ:

24. Այն ծիծաղելի հաստատութիւնները, որ Վոլլէգ անունն են կրում, ես չեմ համարում հասարակական դաստիարակութեան գործիք. նոյնպէս և ընկերական դաստիարակութիւնը հասարակական չէ, որովհետեւ երկու նպատակի է ձգտում և ոչ մէկին չէ հասնում. նա միայն նրա համար է, որ երկերեսանի մարդիկ առաջ բերէ, որոնք ըստ երևոյթին կարծես թէ ամեն բան ուրիշի նկատմամբ են անում, մինչդեռ միշտ միմիայն իրենց ունեն ի նկատի. Բայց այս քաղցրահնչիւն հաւաստացումներն ամբողջ աշխարհի խօսակցութեան նիւթն են, այնպէս որ այլ ևս ոչ ոք դրանով չէ կարող խաբել. Ուրեմն չարժէ և խօսել այդ մասին:

25. Այս հակասութիւններից առաջանում է մի ուրիշը, որ ամեն օր ինքներս փորձում ենք մեզ վրայ. Բնութիւնը և մարդիկ միմեանց հակառակ ուղղութեամբ քաշելով մեզ և մենք էլ ստիպուած լինելով այդ երկու տարբեր մղման մէջ բաժանուելու՝ հետևում ենք մի երրորդ, միջին ճանապարհի, որ մեզ ոչ մէկ նպատակին է հասցնում և ոչ միևնիւն. Այսպիսի տաղտուկ և անհաստատ վիճակի մէջ ենք անցկացնում մեր ամբողջ կեանքը և մեռնում՝ առանց ինքներս մեզ հետ համաձայնութիւն կայացնելու, առանց պէտքական լինելու՝ թէ մեզ և թէ ուրիշներին:

26. Ուրեմն մնում է միայն ընտանեկան կամ ընութեան դաստիարակութիւնը. բայց միմիայն ինքն իրեն համար դաս-

տիարակուած մարդը ուրիշների համար ի՞նչ պէտք է անէ։ Եթէ նոյն իսկ միայն մի մարդ կարողանար առաջադրուած կրկնակի նպատակին հասնել միաժամանակ թերեւս այս հակասութեանց ոչնչացմամբ՝ մարդուս երջանկութեան մի մեծ արդելքը մէջտեւ դից կ'վերանար։ Այդ մասին դատողութիւն տալու համար՝ կարեւոր կ'լինէր աչքի առաջ ունենալ այսպիսի մի կատարելագործուած մարդ, պէտք կ'լինէր նրա հակումները դիտել յառաջագիմութիւնը նկատել, և նրա զարգացման ընթացքին հետամուտ լինել։ մի խօսքով՝ պէտք է ճանաչէինք ընական մարդուն։ Ես կարծում եմ, որ այս դիրքը կարգալով՝ մարդ մի քանի քայլ առաջ գնացած կ'լինի այդ ուղղութեամբ։

27. Ի՞նչ պէտք է անենք այդ արտակարգ մարդուն զարգացնելու համար։ Անկասկած շատ բան.—պէտք է արգելենք, որ մի որ և է բան անուի։ Երբ խնդիրը վերաբերում է բամու հակառակ նաւելուն, պէտք է կամակորութեամբ առաջ գնանք, իսկ երբ ծովի ալիքները բարձրանում են, բայց մենք ուզում ենք միեւնոյն տեղը մնալ՝ պէտք խարխիս նետենք։ Զգուշացիր, երիտասարդ նաւավար, որ քո պարանը ջրից չտարուի կամ թէ խարխիսդ յատակը չակօսէ և նաւն առաջ չմղուի՝ առաջ քան թէ դու նկատես։

28. Ընկերական կազմակերպութեան մէջ, ուր բոլոր պաշտօններն առաջուց նշանակուած են, ամեն մարդ պէտք է իր պաշտօնի համար դաստիարակուի։ Երբ անհատը թողնում է այն պաշտօնը, որի համար ինքը պատրաստուած է, այլ ևս ոչնչ բանի պէտք է։ Դաստիարակութիւնը միայն այն դէպքումն է օգտակար մանկան համար, երբ ճակատագիրը միաբանում է ծնողների ընտրած կոչման հետ։ միւս ամեն դէպքերում դաստիարակութիւնը վնասակար է երեխայի համար՝ նոյն իսկ հենց միմիայն նրա տուած նախապաշարումների պատճառով։ Եզրիպոսում, ուր որդին պէտք է անպատճառ իր հօր կոչումն ընդունէր, դաստիարակութիւնն իր հաստատուն նպատակն ունէր, բայց մեզ մօտ, ուր միայն պաշտօններն են մնում և մարդիկը շարունակ փոխւում, ոչ ոք չը գիտէ թէ արդեօք ի վնաս իր որդու չէ՞ աշխատում, իր դասակարգի համար դաստիարակելով նրան։

29. Բնական կազմակերպութեան մէջ, ուր բոլոր մարդիկ հաւասար են, նրանց ընդհանուր կոչումը զուտ մարդկայինն է և ով միայն այդ բանի համար լաւ է դաստիարակուած, պէտք

է դրա հետ յարաբերութիւն ունեցող միւս բոլոր կոչումներին էլ ճշտութեամբ ծառայէ: Իմ աշակերտին կարող են պատերազմական, եկեղեցական կամ դատարանական ծառայութեան համար նշանակել, այդ միենոյն է՝ Ծնողների որոշումից առաջ ընտրութիւնը նրան մարդկային կեանքի համար է որոշել: Կեանքն է այն արհեստը, որ ես պէտք է սովորեցնեմ նրան: Երբ իմ ձեռքից դուրս եկաւ, հարկաւ նա ոչ պաշտօնայ, ոչ զինուոր և ոչ էլ քահանայ կլինի, այլ ամենից առաջ՝ մարդ: այն բոլորը, ինչ որ պէտք է լինի մարդս, կլինի, եթէ կարեւոր է, նոյնչափ լաւ բան որեւէ մէկը: Նոյն իսկ եթէ ճակատագիրը նրան մէկ տեղից-միւսը բռնէ, նա միշտ իր տեղը կլինի: Occupavite, fortuna, atque cepi; omnesque aditus tuos interclusi, ut ad me a spirare non posses ¹⁾).

30. Մեր իսկական ուսումը մարդկային դրութեան հետապնդութիւնն է: Ով մեզնից ամենից լաւ կարող է տանել կեանքի չարն ու բարին, իմ կարծիքով նա է ամենից լաւ դաստիարակուածը: Ղրանից հետեւում է, որ ճշմարիտ դաստիարակութիւնը կայանում է ո՛չ թէ հրահանգների, այլ վարժութիւնների մէջ: Մեր կեանքի սկզբնաւորութեամբ արդէն սկսում ենք մեզ դաստիարակել: մեր դաստիարակութիւնը մեզնով է սկսւում: մեր դայեակը մեր առաջին ուսուցիչն է: «Դաստիարակութիւն»²⁾ խօսքն էլ հսկայի համար ուրիշ նշանակութիւն ունէր, որ այժմ չենք ընդունում: այդ խօսքը նշանակում էր «սնուցանել», «մեծացնել» ³⁾: Educit obstetrix, ասում է Փարրօն, educat nutrix, instituit paedagogus, docet magister ⁴⁾: Այսպիսով սնուցանելը, վարժեցնելը և ուսուցանելն իրենց նըպատակներով նոյնպէս տարբեր բաներ են, ինչպէս որ տարբեր են մանկաբարձը, դաստիարակը և ուսուցիչը: Բայց այս տար-

¹⁾ Եպիկուրեան Մէտրօդորոսի խօսքերն են... Հնուաճեցի բեզ, իմ ճակատագիր, ամուր բռնած ունեմ բեզ, համարձակուեցայ ճանապարհներիդ փակելու, այնպէս որ այլ ևս չես կարող ինձ մնասել: Cic. Tuscul. V, 9, 27.

²⁾ Խօսքը Փրանսերէն *éducation*-ի մասին է, որ առաջագիւ է լատիներէն *educatio* բառից. վերջինս նշանակում է սնուցանել, վարժել, կրթել:

³⁾ Տէրէնցիոս Փարրօի խօսքերն են. «մանկաբարձը բերում է (մանկանը), դայեակը սնուցանում է, վերահսկողը (*paedagogus*, մի սարուկ) առաջնորդում է, ուսուցիչը վարժեցնում է»:

բերութիւնները լաւ չեն արուած և լաւ առաջնորդուելու համար՝ երեխան պէտք է միմիայն մի առաջնորդ ունենայ:

31. Մենք պէտք է մեր նկատողութիւններն ընդհանրացնենք, և մեր սանիկի մէջ դիտենք մարդն ըստ ինքեան, որ ենթակայ է մարդկային կեանքի բոլոր պատահարներին: Եթէ մարդս ծնուելով ընդ միշտ կապուած լինէր միևնոյն երկրի հետ, եթէ տարուայ մի եղանակը տեւէր ամբողջ տարին, եթէ ամեն մարդ հաստատակէս կեանքի մի որոշ դրութեան մէջ մնար, այն ժամանակ դոնէ որոշ տեսակէտից պիտեան տիրապետող և գործադրուող կրթութիւնը ճիշտ կ'լինէր. երեխային կարելի կ'լինէր իր որոշ վիճակի համար դաստիարակել և որովհետեւ նա էլ երբէք այդ վիճակից չէր դուրս գայ, ենթակայ չէր լինի ուրիշ վիճակի փոփոխութիւն: Ի նկատի ունենալով մարդկային իրերի փոփոխականութիւնը, այս դարի անհանգիստ և անդուլ ոգին, որ իւրաքանչիւր սերնդի մէջ ամեն բան կրկին տակն ու վրայ է անում, կարելի է արգեօք աւելի անմիտ մեթօդ հնարել, քան այն, որ երեխային այնպէս է դաստիարակում՝ կարծես թէ երբէք նա իր սենեակից չէ դուրս գալու, կարծես թէ միշտ իւրայինների շրջանումն է մնալու: Եթէ այդ դժբաղդը համարձակուի նոյն իսկ մի քայլ անել դէպի դուրս, եթէ միայն մի ատիւն բարձրանայ՝ կորած է: Այդպիսով սովորեցնում ենք ոչ թէ չարիքին դիմանալու, այլ միմիայն չարիքն աւելի լաւ զգալու կերպը:

32. Մենք մտածում ենք միմիայն մեր երեխային պահպանելու մասին. բայց այդ բաւական չէ. պէտք է սովորեցնենք նրան՝ թէ ինչպէս պէտք է պահէ իրեն իբրեւ ինքնուրոյն մարդ, ինչպէս պէտք է ճակատագրի հարուածներին դիմանայ, լիութեան և պակասութեան դիմադրէ և թէ ինչպէս պէտք է, եթէ տեղն ընկնի, թէ Խսլանդիայի սառցային դաշտերում և թէ Մալայի կէծացած ժայռերի վրայ ապրէ: Դու կարող ես քո հնարքները գործ դնել, որ նա չը չքանայ, բայց այնուամենայնիւ պէտք է մեռնի, և եթէ նրա մահը բոհողացողութեան հետեւանքը չլինի, այնուամենայնիւ հողացողութեան դարդիւնքն անյարդող կ'լինի: Խնդիրն այն չէ, որ նրան մահից ազատենք, այլ այն, որ իսկական կեանք տանք նրան: Ապրել չէ նշանակում շնչել, այլ գործել, ապրել—նշանակում է բանեցնել մարմնի գործարանները, զգայարանները, ընդունակութիւնները, նրութեան բոլոր մասերը, որ մեր գոյութեան զգացմունքն են: